

נוסח חתימת ברכת המינים

כותב ה'נתיבי-עם' (ס' נה אות ב): "בסי' קי"ח כתבתי שבברכת המינים חותם 'ומכניע זדים' בשם הש"ץ (שלמי צבור). והעירני הרב הנ"ל (הוא סבי הגדול 'רב רחומאי הרב דניאל הלוי' כלשון הנת"ע שמזכירו בפסקה הקודמת) מדברי החיד"א שכ' שאינו זז ממנהגו שאומר 'ומכניע מינים'. ועניתו שהאחרונים שהיו אחרי מופלג לרב חיד"א ה"ה (הרבנים החשובים) פתח דביר (ר' חיים פונטריומולי מאיזמיר), רוח חיים (פלאג'י) הכריעו כש"צ שצריך לומר 'זדים' וכמו שהוא מנהג בית אל... וכן הנוסח אצל האשכנזים, בודאי שכן ראוי והגון לומר".

בבואי לחקור אחר הנוסח המדויק של חתימת ברכת המינים, גיליתי חומר רב מאוד בעניין ברכה זו בכללה ולא רק בחתימתה, אשר רבו עליה מאוד השינויים, הנוסחים וחילופי המילים, לא ראיתי כהנה לרוב, עד שמסופקני אם ישנה עוד ברכה במקורותינו שיש עליה כ"כ הרבה דעות.

ונקדים ונאמר שברכה זו כפי שהיא מצויה לפנינו כיום בסידורים שונה מנוסחה הראשוני המקורי שתיקן שמואל הקטן ע"פ בקשתו של רבן גמליאל. סיבת השינוי נעוצה בצנזורה הנוצרית שמאימתה הוחלפו מילים מסוימות באחרות על מנת להפיס את דעת הכנסייה. נביא את נוסח הברכה המקורית שנמצאה כתובה, בשינויים קלים, בכל ספרי הראשונים ובכתבי יד עתיקים ודפוסים ישנים שלא שלטה בהם יד הצנזור: 'ולמשומדים אל תהי תקוה וכל המינים וכל המלשינים (והמסורות/והמוסרים) כרגע יאבדו וכל אויבנו וכל שונאינו מהרה יכרתו ומלכות זדון (הרשע) מהרה תעקר ותשבר ותכלה ותכניעם במהרה בימינו. ברוך אתה ה' שובר אויבים ומכניע זדים'.

המילה 'משומדים' מסתבר, הכעיסה מאוד את ראשי הנצרות ובמלכות קשטילייה אף איימו על קהילות ישראל בקנס כספי גבוה למי שיעז להתפלל כך. אימת הצנזורה הטילה חיתתה כל כך עד שנמצאו סידורים מהמאות ה-14 וה-15 שהמדפיס השמיט לחלוטין את הברכה ופשוט דילג מברכת 'השיבה שופטינו' אל 'על הצדיקים'. יש לציין שבמקומות שיד הצנזורה לא שלטה, נשתמר הנוסח הקדום כמות שהוא, למשל אצל אחינו התימנים המתפללים בנוסח באלאדי.

אמנם בדורנו, שב"ה יד הגויים כבר לא תקיפה עלינו, היו כמה וכמה מן האחרונים שרצו להחזיר את הנוסח המקורי של הברכה. וכך כתב הג' האדר"ת (ר' אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, חותן הרב קוק זצ"ל) בספרו 'תפלת דוד': "בברכת המינים, צר לי

מאוד כי אין אנו אומרים אותה כתיקונה, חז"ל תיקנו לומר 'ולמשומדים' כפי הכתוב בספרים הישנים אבל כפי שעיוותה המדפיסים או המבקרים (הם הצנזורים) לומר 'ולמלשינים'... וכשאני נזכר בתפילתי לעצמי אני אומר כפי נוסחת הספרים הישנים". וכן הביאו בשם הרב שטיינמן זצ"ל: "שמעתי שהגר"ח (מברסק) עורר שאחרי ששינו את נוסח ברכת 'למלשינים' ולא מזכירים שם 'למשומדים' כנוסח הקדום יתכן שחסר בעיקר מהות הברכה... ואולי לא יוצאים ידי חובה".

כאמור הנושא רחב הוא מאוד ואני הדל לא באתי אלא לברר את ענין חתימת הברכה לכן אתמקד בה. ונתחיל בבירור חתימת 'ומכניע מינים'. נוסח זה מובא לראשונה בספר 'חמדת ימים' (להלן חמ"י) [אשר מחלוקת גדולה ניטשת בין חכמי ישראל בדבר כשרות הספר ומחברו] שכתב בין היתר: "מי משלנו בדורות אלו אשר נמלט מעשות רשעה וזדון (!!!) וימלא לבו לומר 'ומכניע זדים'". כדעה זו סבר הרב חיד"א, כפי שהזכיר הנתיבי-עם הנ"ל, וכתב: "בחתימת ברכת המינים קבלנו שצריך לחתום שובר אויבים ומכניע מינים".

לעומת אלה, נוסח 'ומכניע זדים' מקורו קדום מאוד ומוזכר כבר בירושלמי (ברכות פ"ב, ה"ד יז ע"א): "ותני עלה כולל של מינים ושל רשעים במכניע זדים" וכן כתוב עוד (שם פ"ה, ה"ג מ, ע"א): "לכל אין מחזירין אותו חוץ ממי שלא אמר מחיה המתים, ומכניע זדים...". ובבית יוסף (או"ח ס' קי"ב) כתב: "כתוב בשבלי הלקט מצאתי אגדה... כשניצל אברהם מאור כשדים פתחו מלאכי השרת ואמרו מגן אברהם... כשטבעו המצרים בים סוף אמרו שובר אויבים ומכניע זדים". הרי שנוסח 'ומכניע זדים' מקובל וידוע בפי חז"ל בירושלמי ובמדרשים ולפי השב"ל נוסח זה יסדוהו מלאכי השרת וכך היה מתוקן מאז ומתמיד והשתלשל ובא בפי רבותינו וכך היה במשך הדורות, ללא יוצא מן הכלל.

תקן בשופר גדול לחיותינו ושאנס לקבץ ג
גלייתנו וקבענו יחד סדרה בארבע כנפוזת כל ד
ואין לארצנו באי מקבץ גדחי עמו ישראל
השיבה שופטינו בכראשנה ויועצינו בכתולה
והס' טמט' ינו' ואנחה ומלך עלינו סדרה אתה יי
לכד ברחמים בצדק ובמשפט באי בלך אוהב צ
שקה ומשפט / על הצדיקים ועל החסידים
ועל שאיית עמך בית ישראל ועל פליטת בית סוף
סופרים ועל גרי הצדק ועליו יתבו נא רחמיך יי

צילום מתוך סידור ספרדי מנאפולי
משנת ר"נ בו הושמטה ברכת המינים

ובספר 'עלי הדס', לר' דוד סטבון (תוניס) כתב: "אין לנוסח 'ומכניע מינים' שום מקור בדברי רבותינו הגאונים והראשונים (וק"ו בדברי חז"ל) וע"פ מה שידוע לנו היום המקור הראשון לנוסח זה הוא ספר חמ"י הנודע שיצא לאור לפני כמאתיים ושמונים שנה בשנת תצ"א... אבל הדבר ברור שהמנהג הקדמון בכלל ישראל הוא לחתום 'ומכניע זדים' כי לפני תקופה זו אין קיום ומציאות לנוסח 'ומכניע מינים' ולא תמצא בשום סידור קדמון חתימה זו". ונוסח זה נכון גם ע"פ הרח"ו והרש"ש.

אשר על כן, דברי החמ"י נדחו ואין צורך לשנות על פיו.

עוד טענה בזכות הנוסח 'ומכניע מינים' מובאת בכך שצריך שתהא החתימה כעין הפתיחה ומכיון שאנו פותחים ב'למינים ולמלשינים' צריכים אנו לחתום באותן מילים 'ומכניע מינים' (זו טענתו של הרב חיד"א בספרו קשר גודל סי' טוב אות ז). ואולם דין זה של 'חתימה מעין הפתיחה' מקורו במס' ברכות (מ"ט ע"א) לענין ברכת 'רחם' שבברכת המזון: "אמר רב ששת פתח ברחם על עמך ישראל - חותם במושיע ישראל, פתח ברחם על ירושלים - חותם בבונה ירושלים ורב נחמן אמר אפי' פתח ברחם על ישראל - חותם בבונה ירושלים".

הנה כי כן בבואם להסביר את ענין 'חתימה מעין הפתיחה' אין לדעת שני האמוראים התאמה מוחלטת בין מילות הפתיחה למילות החתימה אלא הכוונה שתהא השוואה ודימיון מצד התוכן והעניין ואין צורך לדייק באותן מילים ממש, ובאמת כך רואים אנו בעינינו בעוד כמה ברכות מתפילת העמידה שאינן חותמות כפתיחתן: 'ראה נא בעניינו - גואל ישראל', 'תקע בשופר גדול - מקבץ נדחי עמו ישראל', 'השיבה שופטנו - מלך אוהב צדקה ומשפט', והוא הדין בברכת המינים, שחתימת 'ומכניע זדים' היא מעין פתיחת 'למינים ולמלשינים אל תהי תקוה', שהכל ענין אחד והוא איבוד הרשעים. ואם נתחשב בנוסח 'ולמשומדים אל תהי תקוה' שהוא הנוסח המקורי הרי שטענה זו בטלה מכל וכל שהרי מצדדי 'ומכניע מינים' מצריכי ה'חתימה מעין הפתיחה', ישארו בקושיה גדולה. וממילא אין לנו צורך להזדקק לחתימה במילים 'ומכניע מינים' אשר יסודה כאמור בנוסח מאוחר מאוד שרבו עליו העוררין.

אמנם לא מעט אחרונים קבלו את דברי הרב חיד"א שיש לחתום 'ומכניע מינים' וכן אנו רואים בכמה וכמה מסידורי הספרדים בימינו (ביניהם גם סידור המבוסס על פסקי הרב מרדכי אליהו זצ"ל), וגם הג' ר' יוסף חיים בספרו 'בן יהודע' נמשך אחר הוראותיו של הרחיד"א ופסק כן והוסיף טעם בזה שצריך לחתום 'שובר אויבים ומכניע מינים' שראשי תיבות של מילים אלו בנוסף לאות ל' בראש הברכה מצטרפות למילה 'שמואל', רמז ששמואל הקטן ייסדו וחתם את שמו בראשי תיבות כדרך המשוררים, אך כבר דחה זאת הרב עובדיה יוסף זצ"ל וכתב שאין שום ראייה שזה הנוסח הנכון ועוד שדבר רחוק הוא לומר ששמואל ירמוז את שמו בנוסח קללה על המינים.

לעומת ראשי תיבות אלה, מביא השלמי ציבור ראשי תיבות לנוסח 'ומכניע זדים' וזה לשונו (תפילת יח ברכת המינים): "שכתוב בספרי המקובלים הקדמונים שראשי תיבות שובר אויבים ומכניע זדים גמטריא שם שד"י שבכח זה יכנעו".

ונסיים בדברים הכתובים באתר 'הלכה יומית' המבוסס על פסקי הגר"ע יוסף זצ"ל, שמסכם: "גם שאר רבותינו המקובלים בעיר הקודש ירושלים נהגו לחתום 'זדים', כפי שהעיד הרה"ג ר' עמרם אבורביע ז"ל בספרו נתיבי-עם, ועל כן העיקר להלכה בלי שום ספק שיש לסיים 'שובר אויבים ומכניע זדים' ולא טוב עושים אותם המדפיסים בסידוריהם שלהם 'ומכניע מינים' כאילו הוא נוסח קדום וקבוע בקהילות ישראל... ויש לתקן ולסיים את הברכה 'ומכניע זדים' ואין לחוש בזה למנהג שנהגו".

ושפתי הנתיבי-עם ברור מללו.

לצורך מאמר זה נסתייעתי במאמרו הגדול והמקיף של הרב אריאל אפרים אהרונוב.